

Evoluția limbii române literare în versiuni succesive ale *Scării raiului*. Nivelul lexical (III)¹

Oana PANAITÉ*

Key-words: *Varlaam, Romanian literary language, vocabulary dynamics*

2.3.3. Elemente lexicale dialectale. Semantismul complex al verbului *a sămălui* și, implicit, al substantivului *sămăluire* și a tuturor derivatelor sale (în cazul de față, locuțiunea adverbială *fără de sămăluire*) se reflectă în opțiunile diferite pe care traducătorii ulteriori ai *Scării* și le asumă: ‘a aprecia din punct de vedere valoric; a socoti; a se gândi, a judeca, a raționa’: *Nu să cuvine păstoriul fără de sămăluire să să smerească pururea, nice iară pururea a să înălța nebuneaște* (Least. 276^r, Ms. 1780: 214^v); *Nici totdeauna iaste datoriu Proestosul a să smeri fără de socoteală, nici totdeauna a să înălța pre sineși fără de minte* (VC 1814: 200^f); *Întîistătătorul nu trebuie să se umilească totdeauna fără judecată, nici să se înalțe totdeauna nebuneaște* (Stăniloae 1980: 441/38); *Starețul nu trebuie nici să se umilească oricînd, fără de socoteală, nici să se mîndrească neînțeleptește* (Corneanu 1994: 536); *οὐδὲ πάντοτε ταπεινοῦν ἀλόγως, οὐδὲ πάντοτε ὑψοῦν ἀφρόνως ἑαυτὸν ὁ προεστὼς ὀφείλει* (PG 1184) / *neque (rector animarum) unquam se nimis et praeter rationem submittat: nec unquam se stolide extollat* (1183); *Il [un pasteur] doit éviter deux excès également condamnables et nuisibles: le premier, c’est de ne pas se livrer par rapport à ses inférieurs à une humilité mal placée et déraisonnable; le second, de ne pas s’élever au dessus d’eux d’une manière hautaine et impertinente* (Fr. 41). Etimologia lui *a sămălui* – magh. *számlálni, számlolni, számitni* ‘a număra, a socoti’ (vezi Cihac 1870, s.v., Scriban 1939, s.v.) – arată că termenul avea o circulație regională, ceea ce a dus, implicit, la necesitatea înlocuirii sale cu sinonime specifice limbii române literare, care aveau avantajul de a fi cunoscute în toate zonele geografice. Stăniloae este singurul care traduce gr. *ἀλόγως* prin *fără judecată*, cf. semantismului acestui cuvânt ‘1. sans parler, en silence; 2. contrairement à la raison; 3. sans réflexion’ (DFG, s.v.), în timp ce Corneanu păstrează opțiunea mitropolitului Costachi.

---

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România.

Prezentul studiu a fost finanțat din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 (POSDRU/89/1.5/S/49944).

¹ Primele două părți ale lucrării au apărut în nr. 2 (14)/2011 și 2 (16)/2012 ale prezentei reviste.

Având o notă comună cu gr. *ἀλόγως*, adverbul *ἀφρόνως* este redat în conformitate cu semantismul său, primar sau secundar, încă din traducerea lui Varlaam: *nebunește* corespunde sensului ‘follement’, în timp ce *fără de minte* sau *neînțelepțește* (destul de arhaic, mai ales prin sufixul ales) corespund sensului ‘sans raison’ (vezi DFG, s.v.).

Verbul *a sămălui* actualizează și sensul de ‘a deosebi’, cunoscut și utilizat de ceilalți traducători/ copişti: *să poată sămălui binele și răul și mijlociul binelui și-a răului* (Least. 272^v, Ms. 1780: 211^v); *trei lucruri sînt trebuncioase, adică: socotița cea bună, socotița cea rea, și cea de mijloc* (VM 1766: 267^v); *spre deslușirea binelui și a celui de mijloc și a celui rău* (Costachi 1814: 198^f); *spre deosebirea binelui și răului și a ceea ce e la mijloc* (Stăniloae 1980: 436); *să deosebească ce este bine, ce este potrivit și ce este rău* (Corneanu 1994: 530); *διάκρισιν καλοῦ τε καὶ μέσου καὶ κακοῦ* (PG 1169) / *uti mala a bonis et ab utrisque media ad unguem possint discernere* (1170); *pour discerner ce qui est bon de ce qui est mauvais, ou ce qui n'est ni bon ni mauvais* (Fr. 15).

În contextul următor, fiecare traducător încearcă să redea perifrastic ceea ce în greacă este exprimat analitic; dificultatea constă în aproximarea cuvintelor grecești *πρόμαχοι* și *μονομάχοι*; traducerea lui Varlaam diferă total de celelalte versiuni – de aici reținem doar substantivul *hărăț*, un împrumut a cărui etimologie nu este clarificată (cf. DA, s.v.: magh. *herécelni*; Olteanu 1970: 554 propune ca etimologie pol. *harc* ‘luptă’, iar Cihac 1870, s.v. magh. *harács*), care redă slavonul *БОННѢ* ‘στρατιώτης, miles; μάχιμος, bellator’ (Miklosich 1865, s.v.) și care este înlocuit de ceilalți traducători în funcție de soluția proprie fiecăruia. Compușii *πρόμαχος* și *μονομάχος* se traduc fiecare, literal, prin ‘qui combat aux premiers rangs; 2. qui combat pour, défenseur de’ respectiv ‘qui combat seul à seul, en combat singulier’. Veniamin Costachi a tradus prin sensul secundar ‘apărător’ (gr. *πρόμαχος*), în timp ce pe-al doilea, în lipsa unei soluții, l-a împrumutat cu forma din original, între paranteze încercând o traducere stângace. Traducerea lui Stăniloae nu reușește să clarifice contextul, căci adjectivul ales, *fruntași*, nu este un indiciu asupra poziției luptătorului, ci asupra calității acestuia, sens care nu se regăsește în original. Nici perifraza prin care încearcă să redea gr. *μονομάχος* nu este mai fericit aleasă; sensul din original nu a fost transpus: *hărăți viteaji și voinici* (Least. 275^v, Ms. 1780: 214^f); *ostașii apărători și monomahi (adecă singuri luptaci)* (Costachi 1814: 200^f); *unii fruntași în luptă și luptători de unul singur* (Stăniloae 1980: 441/34); *unii (...) stau în frunte (...), iar alții pot lupta și singuri* (Corneanu 1994: 535); *τῶν συστρατιωτῶν πρόμαχοι καὶ μονομάχοι* (PG 1184) / *propugnatores et antesignani, et qui hostem ad singulare certamen audeant provocare* (1183); *des gens pleins de courage, de bravoure et de talent se trouveraient confondus et cachés dans la foule, tandis qu'ils devraient être à la tête de l'armée pour provoquer l'ennemi au combat* (Fr. 37).

2.3.4. Elemente lexicale generale. Ca tendință generală, observăm că echivalărilor cu termeni de ordin general, aparținând lexicului fundamental al limbii, operate de Varlaam li se substituie ulterior cuvinte specializate pentru desemnarea arealului religios.

Un proces de specializare semantică are loc în cazul substantivului *mărire*, care traduce, în contextul dat, slavonul *СЛАВА* (272^{v/dr.}) ‘δόξα, gloria’ (Miklosich

1865, s.v.), înlocuit în traduceri ulterioare prin *slavă*, care s-a și impus în lexicul religios. În cea mai mare parte din ocurențele sale (am numărat nu mai puțin de 159 de atestări!) apare cu sensul (rar, conform lui Scriban 1939, s.v.) de ‘mândrie’, în contextul *mărire deșartă* (12^r, etc.), calchiind slavonul *пѣштелеславнѣ* ‘κενοδοξία vana gloria, recherche ou amour de la vaine gloire’ (Miklosich 1865, s.v., DFG, s.v.): *să să îndulcească de mărirea/ mărirea lui* (Least. 272^v, Ms. 1780: 211^v); *să să îndulcească de slavă* (VM 1766: 268^s); *a să împărtăși de slava lui* (Costachi 1814: 198^v); *să se bucure de aceeași slavă* (Stăniloae 1980: 437/15); *să facă părtași slavei lui* (Corneanu 1994: 531); *τῆς αὐτοῦ δόξης ἀπολαῦσαι* (PG 1172) /*regiam ejus majestatem* (1171); *de contempler sa majesté* (Fr. 17).

Dacă Varlaam redă gr. *Πάτερ* prin *oame* (preluat și de către copistul manuscrisului de la 1780), utilizând un cuvânt generic, nespecializat, ulterior, temenul *pater* se va impune în terminologia religioasă ca termen de adresare unei fețe bisericești. Un proces similar are loc și în cazul lui *minunate*: singurul care redă identic sintagma grecească este Veniamin Costachi, ceilalți traducători îndepărtându-se într-un sens sau altul de original: *minunate oame* (Least. 270^r, Ms. 1780: 209^r); *o dumnezeesculă Părinte* (Costachi 1814: 197^r); *Prea Cuvioase* (Stăniloae 1980: 433); *prea minunate părinte* (Corneanu 1994: 527); *θεσπέσιε Πάτερ, venerande pater* (PG 1166).

Interesează în continuare utilizarea de către Varlaam a substantivului *pohtă* pentru a desemna ceea ce, în prezent, este desemnat prin *patimă*; diferența este dată de specializarea ultimului ca termen specific vocabularului religios, în timp ce *poftă* aparține vocabularului general al limbii române, fără conotații religioase: *întunecul/ întunearicul nopții/ nopții ș-a pohtelor/ pohtilor* (Least. 271^r, Ms. 1780: 210^r); *Întunecul și noaptea patimilor* (VM 1766: 266^v); *întunecul și noaptea a patimilor* (Costachi 1814: 197^v); *întunericul și noaptea patimilor* (Stăniloae 1980: 435, Corneanu 1994: 529); *σκωτίας καὶ νυκτὸς παθῶν* (PG 1168) / *perturbationum animi et tempestatum nox* (1167); *la nuit obscure des passions et des tempêtes* (Fr. 11).

2.3.5. Opțiuni stilistice individuale. Noțiunea de «păstor» este redată diferit, în funcție de opțiunea fiecărui traducător: *duhovnicii/ dohovnici, un mai mare* (Least. 272^r, Ms. 1780: 211^r); *dohtorul cel sufletesc, păstoriului* (VM 1766: 267^v); *Proestoși, (mai jos) înainte stătătorului, proestosului* (Costachi 1814: 198^r, 198^v); *întâistătători, întâistătătorului* (Stăniloae 1980: 436/437); *starețul, înainte-stătătorul, stareț* (Corneanu 1994: 529/531); *προεστῶσιν, προεστηκότος* (PG 1169), *προεστῶτος* (PG 1172) /*curatoribus animorum, [votis] pastoris* (PG 1170); *magistro* (PG 1171); *les pasteurs des âmes, (17) un pasteur* (Fr. 15).

Dacă Varlaam și, după el, scribul ms. de la 1780, utilizează termenul *duhovnic* sau *un mai mare*, Măzăreanu împrumută din originalul pe care-l traduce fonetismul *dohtor*, completându-l cu atributul *cel sufletesc*; Costachi împrumută, la rândul-i, din textul pe care-l traduce cuvântul *proistos*, fără a opera nici un fel de adaptare la specificul limbii române, dar încearcă și o calchiere a originalului grecesc, rezultând *înainte stătătorului* – preluată ca atare de Corneanu, alături de *stareț*. Un caz aparte îl reprezintă Stăniloae care, fără a împrumuta soluția găsită de Costachi, purcede la o nouă calchiere, ce are ca rezultat un nou cuvânt, *întâistătător*. Totuși, în ciuda existenței celor două variante moderne ale traducerii, termenii utilizați de Varlaam

au acoperire și astăzi, fiind recurenți în lexicul religios, într-o mai mare măsură decât cuvintele propuse de Stăniloae, de exemplu.

Opțiuni diferite de traducere manifestă autorii versiunilor diferite ale *Scării* și în ceea ce privește redarea sintagmei *τοὺς νοερούς φίλους*: Varlaam folosește două atribute sinonime, realizând, ca și în alte cazuri, o structură pleonastică: *sufletești și îngerești*; sinonimia este parțială, de aceea putem considera că alăturarea lor a fost făcută cu scopul de a transpune cât mai exact spiritul scrierii ascetice pe care o traducea: *îngerești* conține în plus sema [+ spiritualitate], care se adugă semei comune de [+ imaterial]. Accentul cade pe calitatea de ‘imaterial’ a prietenilor, conform traducerii lui Stăniloae. Celelalte traduceri sunt mai apropiate de sensurile gr. *νοερός*: ‘qui concerne l’intelligence; d’où 1. de l’intelligence, intellectuel; 2. doué d’intelligence, intelligent’ (DFG, s.v.), cu nuanțările de rigoare. Astfel, copistul ms. de la 1780 folosește termenul *înțelepți* (probabil îl preia din varianta pe care o copie); Veniamin Costachi optează pentru un adjectiv participial, rezultat prin apropierea de gr. *νόημα* ‘pensée, réflexion’, în timp ce Corneanu apelează la traducerea franceză, literarizând din nou textul: *priiatini sufletești și îngerești* (Least, 273^r, Ms. 1780: 212^r); *prieteni înțelepți* (VM 1766: 268^r); *priiatenii cei gândiți* (Costachi 1814, 198^v); *prietenii netrupești* (Stăniloae 1980, p. 437/ 16); *prietenii lui Dumnezeu* (scil. *Pe prietenii cei duhovnicești, adică stareții, părinții spirituali*) (Corneanu 1994: 531:); *τοὺς νοερούς φίλους* (PG 1172) / *sapientes in promptu habere amicos* (1171); *nous ayons pour directeurs des hommes qui soient les amis de Dieu* (Fr. 19).

Tot în domeniul lexicului sapiențial, Varlaam transpune sintagma din slavonă: *прѣ мудривъ и съврѣшнвъ* prin *înțelepțește și face desăvârșit*; verbe care, cu forme diferite, sunt menținute și în traducerile moderne, cf. și gr. *σοφίσσας και τελειώσας*; singurul care optează pentru alt cuvânt este copistul ms. din 1780 care, folosind o versiune intermediară a traducerii lui Varlaam, preia de acolo verbul *să învețe*, cu un semnism simplificat față de cel al verbelor folosite din traducerea-sursă: *cela ce înțelepțește și face desăvârșit pre cei neînțelepți și neiscușiți* (Least. 273^v, Ms. 1780: 212^v); *acela (...) care și pre copii cei tare la cap poate să-i învețe* (VM 1766: 268^v); *cela ce pre cei neînvățați și neînțelepți i-au înțelepțit și desăvârșit i-au făcut* (Costachi 1814: 198^v); *cel ce face înțelepți (...) pe cei neînvățați și neînțelepți, ducându-i la desăvârșire* (Stăniloae 1980: 438/ 20); *acela care înțelepțește și desăvârșește pe cei proști și nepricepuți* (Corneanu 1994: 532); *διδάσκαλος (...) ὁ τοὺς ἀμαθεῖς και ἀσόφους σοφίσσας και τελειώσας* (PG 1177) / *quid tardos et hebetes, litteratos reddit et doctrina praestantes* (1178); *le précepteur qui, n’ayant eu affaire qu’à des personnes bornées et stupides, les a néanmoins remplies de science et d’érudition* (Fr. 24).

Varlaam traduce slavonul *геенскыя* ‘gehennae’ (Miklosich 1865, s.v.) prin *focul de veaci*, în timp ce Costachi împrumută din textul grecesc *gheena* (opțiune pe care o preia și Stăniloae); Corneanu optează pentru termenul mai puțin livresc, implicit mai accesibil, *iad*: *frica focului de veaci* (Least. 275^v, Ms. 1780: 214^v); *frica gheenei* (Costachi 1814: 200^r); *frica gheenei* (Stăniloae 1980: 441/ 34); *teama de iad* (Corneanu 1994: 535); *φόβος γέεννης* (PG 1184:) / *inferos flammaram* (1183); la crainte des **flames** vengeresses **de l’enfer** (Fr. 37).

Traducerea lui Varlaam este în secvența următoare mai explicită (clară) decât cea de mai târziu, a lui Veniamin Costachi: a (nu) fi *asemenea* lui Dumnezeu vs. a (nu) fi al lui Dumnezeu *următoriu* (preluată, inexplicabil, și de Stăniloae). Corneanu redă exact gr. *μιμητής* prin *imitator*. Opțiunea lui Costachi se clarifică prin referire la versiunea franceză: *următoriu* ar fi cel care *merge pe urmele cuiva* și ar putea fi rezultatul consultării și confruntării altor manuscrise/ ediții ale textului lui Ioan Scărarul, conform prefeței traducerii sale: *nu veri/ vei hi/ fi asemenea lui Dumnedzău* (Least. 277^v, Ms. 1780: 215^v); *nu vei fi al lui Dumnezeu următoriu* (Costachi 1814: 201^f); *nu vei fi următor lui Dumnezeu* (Stăniloae 1980: 443/ 48); *nu vei putea fi imitatorul lui Dumnezeu* (Corneanu 1994: 538); *καὶ οὐκ ἔση λοιπὸν Θεοῦ μιμητής* (PG 1188) / *neque enim (id faciendo) Deum imitabere* (1187); *vous ne marcheriez pas sur les traces du Seigneur* (Fr. 51).

În exemplul următor, traducerea lui Varlaam corespunde gr. *πικρίδων*, în timp ce Costachi particularizează substantivul *amărăciuni*, considerând că este vorba de *păpădii*; celelalte traduceri păstrează din original numai atributul de *amar*, asociat succesiv *ierburilor* sau *lăptucilor* (cf. ediției latine și franceze): *până nu mînca adzîmă cu amărăciuni* (Least. 285^f, Ms. 1780: 222^f); *pînă cînd nu au mîncat azimele cu păpădii* (Costachi 1814: 205^f); *pînă ce nu au mîncat azima cu ierburi amare* (Stăniloae 1980: 456/ 98); *pînă ce nu i-a făcut să mănînce azimă cu lăptuci amare* (Corneanu 1994: 550); *ἄχρις οὗ τὸ ἄζυμον μετὰ πικρίδων ἔφαγον* (PG 1201) / *nisi gustatis prius azymis et agrestibus lactucis* (1202); *qu'après leur avoir fait manger des azymes et des laitues amères* (Fr. 99).

2.3.6. Elemente lexicale menținute în uz. Conservarea unor cuvinte folosite încă din secolul al XVII-lea în terminologia religioasă actuală poate avea două cauze: a) termenii respectivi sunt neologisme preluate din limbile din care se face traducerea, mai puțin din slavonă, căci acestea, după cum s-a demonstrat deja, au fost toate înlocuite; b) caracterul conservator al lexicului religios care a făcut posibilă supraviețuirea unor asemenea cuvinte, în condițiile în care ele nu mai erau active în vocabularul comun.

a) Neologismul de origine latină *purgație*, atestat pentru prima oară în *Leastvița* (Zgraon 1976b) este prezent mai întâi marginal, ca adnotare, implicit explicare, a expresiei *dare de curățire*, pentru ca ulterior să apară inserat în textul propriu-zis al *Scării*; manuscrisul copiat la 1780 conține în acel loc sintagma inițială: *dare de curățire*; inexistența acestui pasaj și în celelalte versiuni face imposibilă discutarea evoluției termenului: *Agoniseaște și tu, o, minunate părinte, leacuri, dare de curățire (ad. purgație), brici (...)* (Least. 271^f); ***Purgația*** *iaste tămăduire pohtelor celor din lontru și deșărtare împușiciunii și scîrnăviei ce nu să veade* (Least. 271^v); ***Dare de-a curățire*** *iaste tămăduire pohtilor celor din lăuntru și deșărtare împușiciunii scîrnăviei [tăiat: lor] ce nu să veade* (Ms. 1780: 210^v).

«Eretic» este un alt cuvânt activ în lexicul religios și în perioada modernă a limbii noastre literare; prezența acestui substantiv în traducerea lui Varlaam dovedește cunoștințele sale de neogreacă sau latină, și de aici familiaritatea cu acest termen atunci când îl întâlnește în varianta-sursă a traducerii sale – *ερετικῆς* (279^{v/dr}), cf. v.sl. *кретигъ* ‘haereticus’ (Miklosich 1865, s.v.): *Ceia ce-s slabi întru credință să nu mănînce cu ereticii/ eriticii, cum gice/ zice pravila* (Least. 279^v, Ms. 1780: 217^v); *Cei neputincioși împreună cu ereticii să nu mănînce* (Costachi 1814:

202^f); *Cei slabi să nu mănânce împreună cu ereticii, precum s-a spus în canoane* (Stăniloae 1980: 446/63); *Cei slabi să nu mănânce împreună cu eretici, precum se spune și în canoane* (Corneanu 1994: 541); Ἀσθενεῖς αἰρετικοῖς μὴ συνεσθιέτωσαν, καθὼς, καὶ ἐν τοῖς κανόσιν εἴρηται (PG 1192) / *Cum haereticis fide non firmi et ardentēs ne accumbant aut communicent, ut est in sacris canonibus* (1191); *Gardez-vous bien de jamais permettre à ceux de vos inférieurs dont la foi n'est pas ferme et à toute épreuve, vive et ardente, de vivre et de communiquer avec les hérétiques : vous savez que les canons de l'Église l'ont très sagement défendu* (Fr. 66).

b) Termenul «aproapele» este tradus prin aceeași formă în toate variantele utilizate, cu observația că la Varlaam apare numai în structura cu prepoziția *de*. Atestat în cele mai vechi texte literare românești, substantivul *aproapele* „reprezintă unul dintre cele mai vechi adverbe substantivizate ale limbii române literare” (Munteanu 1995: 235; vezi analiza complexă a conceptului *aproapele*, în *ibidem*: 233–240.): *sufletul de-aproapelui său* (Least. 278^v, Ms. 1780: 216^v); *sufletul aproapelui întru toate* (Costachi 1814: 201^v); *sufletul aproapelui întru toate* (Stăniloae 1980: 445/ 56); *sufletul aproapelui* (Corneanu 1994: 540); ψυχῆς τοῦ πλησίον περὶ πάντα (PG 1189) / *in omnibus animam pro anima exponere* (1190); *toutes les âmes confiées à ses soins et à sa vigilance* (Fr. 57).

Verbul *urgisi* este concurat în acest context de verbul *defăima*; dacă *urgisi* (derivat de la *urgie*, cu etimologie latină: *orgia*, cf. și ngr. *οργίζω* ‘a se înfuria’) are sensurile ‘a oropsi, a nu mai iubi, a dizgrația, a depărta, e exila’ (apud Scriban 1939, s.v.), sensurile verbului *defăima* – ‘a critica, a vorbi de rău, a calomnia’ – reprezintă o intensificare a semantismului propriu gr. ἐξουθενίζω ‘ne faire aucun cas de, considérer comme rien, mépriser’: *Dumnedzău nu va urgisi inima cea înfrîntă/ înfrîntă și smerită!* (Least. 271^f, Ms. 1780: 210^f); *Inima cea înfrîntă și zdrobită, Dumnedzău n-o defăimă!* (VM 1766: 266^v); *Inima zdrobită și smerită, Dumnezeu nu o va defăima!* (Costachi 1814: 197^v); *Inima zdrobită și umilită, Dumnezeu nu o va urgisi!* (Stăniloae 1980: 435, Corneanu 1994: 529); *Καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεὸς οὐκ ἐξουθενώσει* (PG 1168) / *Cor contritum et humiliatum Deus non despiciet!* (1167); *Un cœur broyé et humilié, Dieu ne le méprise point* (Fr. 11).

În secvența de mai jos interesează, pe de o parte, prezența verbului *a se pogori*, pe de alta, substantivul *vale*, cu sinonimele lui diacronice. Verbul *a se pogori*, având ca etimologie v.sl. *погорь*, cu sensurile ‘ἐν καταβάσει, κατὰ προνοῦς prone, deorsum’ (Miklosich 1865, s.v.), era general în epoca în care Varlaam traduce *Scara* (de altfel, aceeași formă o întâlnim și în traducerea din 1814 a mitropolitului Costachi); cf. Scriban 1939, s.v., semantismul acestui verb include și substantivul *vale*: ‘în jos, la vale’, ceea ce ar putea constitui motivul pentru care nu mai este redat în textul propriu-zis al traducerii lui Varlaam. În manuscrisul de la 1780, ca și în traducerea lui Veniamin Costachi, acesta este însă tradus printr-un slavonism curent în vechea română literară: *zăpodie* (< v.sl. *заподь* ‘latebra; cachette, refuge, abri, retraite’ (cf. Miklosich 1865, s.v.; Scriban 1939, s.v.) ‘vale largă, platou adăpostit de înălțimi’, în timp ce în versiunile ulterioare este înlocuit prin sinonimul *vale*: *Pentr-acea, te pugorîș dintr-acea vedeaare dumnedzăiască întru*

adîncata smerenie, în **Horiv** (Least. 287^r); pentru aceia te **pogorîrăș** dintru ace videare dumnezăiască întru adîncata **zăpodie**, smereniei, în **Horiv** (Ms. 1780: 223^v); Pentru aceia și întru prea adîncă (...) **zăpodie** de smerenie în **Horiv** (...) te-ai **pogorît** (Costachi 1814: 206^r); De aceea te-ai și **coborît** în cea mai adîncă **vale** (a **Horebului**) (Stăniloae 1980: 458); De aceea, (...) te-ai **coborît** în foarte adîncă **vale** a smereniei, în **Horeb** (Corneanu 1994: 552.); διὸ καὶ εἰς βαθυτάτην που κοιλάδα ταπεινώσεως ἐν **Χωρήβ** ἐκ τῆς θεοπτίας κατελήλιθας (PG 1204) / in altissimam demissionis **vallem Chorebanam** a Dei conspectu **descendisti** (1203).

Grafia numelui propriu **Horeb** evoluează în diacronie: etimologizantă inițial, cf. slav. **χοριвь** (287^{r/dr}), gr. **Χωρήβ**, devine ulterior **Horeb**, cf. lat. **Chorebanam** și fr. **Horeb**.

3. Concluzii

Traducerea mitropolitului Varlaam, importantă pentru mediul monahal, dar și pentru cel laic, a fost făcută la începutul secolului al XVII-lea, într-o perioadă în care limba română literară era în plin proces de formare. Înscrise în acest context, slavonismele analizate, deși numeroase, sunt perfect justificate prin existența acelor „goluri semantice” inerente oricărei limbi aflate la începutul constituirii variantei literare.

Secvențele comparate au fost selectate din manuscrisele și tipăriturile reprezentând traducerea **Scării** într-un interval cuprins între secolul al XVII-lea și secolul al XX-lea; ca reper am folosit textul cuprins în volumul 88 al **PG**, în dublă ediție, greacă și latină. Perioada mare de timp din care provin aceste texte a permis surprinderea schimbărilor lexicale care au dus la formarea caracterului modern al vocabularului limbii române literare. Am insistat asupra procesului de formare a lexicului religios; dat fiind caracterul conservator al acestuia, nu este de mirare că unele dintre elementele lexicale folosite de Varlaam în traducerea sa sunt și astăzi în uz. Cauzele care au permis menținerea lor în limbajul religios actual sunt diverse: pe de o parte, caracterul conservator al acestei terminologii a contribuit la frecvența utilizare a unor termeni – substantivele *aproapele*, *duhovnic*, *spovedanie*, în strânsă legătură cu persistența realiilor desemnate –, unii intrând în componența unor expresii fixe, precum *a pogorî*, menținut în expresia *Pogorârea Sfântului Duh*; pe de altă parte, unii termeni utilizați de mitropolitul moldovean erau neologisme preluate din alte limbi de cultură decât slavona, chiar dacă prin intermediar slavon: e cazul lui *azimă*, *eretic*.

Schimbările lexicale au avut loc la nivelul: 1. elementelor arhaice, generale în epoca în care Varlaam traducea *Scara raiului*; 2. slavonismelor, pe care acesta le preia din textul pe care-l traduce; 3. elementelor dialectale; 4. elementelor lexicale generale, nespecializate.

Traducerea lui Vartolomeu Măzăreanu a fost prea puțin utilizată în realizarea studiului comparativ deoarece capitolul ales spre analiză (*Epistolă către Păstor*) are dimensiuni mai reduse. Cele două ediții moderne ne oferă două texte diferite din punct de vedere al limbii, dar și al metodei de traducere urmate de fiecare autor în parte: traducerea lui Stăniloae conservă un limbaj tradițional, pe alocuri arhaizant, păstrând de multe ori opțiunile de traducere ale înaintașului său, Veniamin Costachi, în timp ce traducerea lui Corneanu este mai liberă față de original, autorul literarizând de multe ori textul propriu-zis al lui Ioan Scărarul, fără a pierde însă semantismul original, având ca instrument o limbă română modernă.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- Bailly ⁷1915: M. A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*. Rédigé avec le concours de M. E. Egger, Paris, Librairie Hachette.
- Cihac 1870: A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie Daco-Romane*, partea I: *Elements latins*; partea II: *Elements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort/ M.
- Corneanu 1994: Nicolae Corneanu, *Scara raiului precedată de Viața pe scurt a lui Ioan Scolasticul și urmată de Cuvîntul către Păstor*, traducere, introducere și note de mitropolit Nicolae Corneanu, Timișoara, Editura Amarcord.
- Costachi 1814: Veniamin Costachi, *Scara raiului*, Tipografia Mănăstirii Neamțului.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, 1987, *Dicționarul limbii române literare vechi*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Fr. = John Climacus, *L'Echelle sainte*, translate by Placide Deseille, published 1996 by Abbaye de Bellefontaine (first published 1978) (vezi <http://www.livres-mystiques.com/partietextes/Climaque/Echelle/climaque.htm>).
- Least.: *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 5419.
- Miklosich: Franz Miklosich, 1862-1865, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller.
- PG = *Patrologia graeca*, vol. 88, editor J.P. Migne.
- Scriban 1939: August Scriban, *Dictionaru limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”.
- Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul și învățăturile lui avă Dorotei*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- VM 1766: Vartolomeu Măzăreanu, *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 2959.

B. Literatură de specialitate

- Dimitriu 1970: Corneliu Dimitriu, *Vocabularul limbii române vechi. Studiu statistic* (teză de doctorat), Iași.
- Fecioru 1952: D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamțu. Traduceri din Sfinții Păsinți și din scriitorii bisericești*, în „Studii teologice”, seria II, anu IV, sept. – oct., p. 459-487.
- Gafton 2001: Alexandru Gafton, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Gheție 1975: Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei.
- Gheție/ Mareș 1974: Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Grairurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei.
- Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam (Leastvița lui Ioan Scarariul)*, în „Arhiva”, XXV (1914), nr. 3–4, p. 65–107.
- Grecu 1942: Vasile Grecu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab, Domnul Țării Românești (1512-1521). Versiunea grecească editată și însoțită de o introducere și traducere în românește de Vasile Grecu*, în „Studii și cercetări”, LX, București, Imprimeria Națională.
- Ivănescu ²2000: G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Mihăilă 2002: G. Mihăilă, *Contribuții la etimologia limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic.

- Munteanu 1995: Eugen Munteanu, *Studii de lexicologie biblică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Munteanu 2004: Eugen Munteanu, *Interferențe lingvistice greco-române în actul traducerii (Mărgăritarele lui Ioan Hrisostomul, București, 1691)*, în AUI, secțiunea III e. Lingvistică, tomurile XLIX-L, *Studia linguistica et philologica in honorem D. Irimia*, p. 349–365.
- Olteanu 1970: Pandele Olteanu, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei „Scara” tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, XXII, nr. 5–8, Craiova, p. 543–567.
- Panaiteșcu 1959: P. P. Panaiteșcu, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, Editura Academiei.
- Panaiteșcu 2003: P. P. Panaiteșcu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din BAR*, vol. II, București, Editura Academiei.
- Paul 1964: Mihai Paul, „*Leastvița*” (*Scara raiului*) – traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție, în BOR, nr. 11–12, p. 1069–1084.
- Strempele 1978–1992: George Strempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I–IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Teodorescu 1984: Mirela Teodorescu, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva.
- Zgraon 1976a: Florentina Zgraon, *Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a „Scării” lui Ioan Sinaitul*, în LR, XV, nr. 3, p. 275–287.
- Zgraon 1976b: Florentina Zgraon, *Un neologism de origine latină în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, XV, nr. 5, p. 624–626.
- Zgraon 1977: Florentina Zgraon, 1977, *Manuscrisele românești ale „Leastviței” până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiație*, în LR, XXVI, nr. 5, p. 517–531.

The Evolution of the Romanian Literary Language in Successive Versions of *The Ladder of Divine Ascent*. Lexical Level (III)

In order to illustrate the dynamics of the Romanian language over four centuries (the aim of the study), we focused on *Letter to a Shepherd* and selected six variants from the multiple versions in Romanian. We had as a comparison base the Romanian manuscript no. 5419 (Varlaam’s translation) and used, for the 17th century, the Romanian manuscript no. 434 and no. 2511 – which maintain *Leastvița*’s writing pattern. For the 18th century, we used Vartolomeu Măzăreanu’s translation – Romanian manuscript no. 2959 – from 1766 and a manuscript from the Library of Metropolitanate of Moldavia and Bukovina, copied in 1780, while for the 19th century we found useful the first printed translation, made in Greek in 1814, belonging to Veniamin Costachi. As for the modern age, Corneanu’s translations, respectively Stăniloae and a translation from French represented our work instruments. The study reveals the dynamics of the Romanian language based on the religious terminology, and does not leave aside the structural vocabulary. The comparison will trace, in general, the replacement of the Slavonic language constructions used by Varlaam in a period when the Romanian literary language had sufficient “semantic gaps” for justifying the loan words from the language of the translated text and also other circumstances. Examples of words from Varlaam’s translation that remained in the religious vocabulary will be emphasized, too.